

Fleisz János

**Nagyvárad közigazgatási egyesítése (1850)
és fejlődésének néhány sajátossága a XIX–XX.
században**

Útban a polgári város felé

A XIX. század meghatározó folyamata a polgárosodás. Létrejöttek a korszerű politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális szerkezetek alkotóelemei. A polgári modernizáció áthatotta a társadalmat és döntően hozzájárult a városok fejlődéséhez is. A városok átalakulásának módjára és ütemére azonban nagy hatással volt a történelmileg örökölt helyzet.

A több mint 900 éves Nagyvárad esetében a történelmi előzmények inkább a városlakók tudatában – tehát szellemi síkon – voltak meghatározóak.

Várad, mint püspöki város (*civitas*) tűnik fel a forrásokban és rövid idő alatt jelentős egyházi, közigazgatási, katonai és gazdasági központtá vált. Kiváltságait – hasonlóan a városok többségéhez –, nem egyszerre, hanem fokozatosan szerezte meg.

A XII. század második felétől kezdve Várad már minden olyan kritériumnak megfelelt, amelyet történészeink a korabeli városokkal szemben támasztanak: van egyfajta önkormányzata, amely saját szokásjoga alapján intézi polgárai ügyeit, van piaca, ahol vásárokat tartanak, van kereskedő és iparos népessége, ispotály, szerzetes és koldulórendi kolostora, polgárai pedig látogatták a nyugati egyetemeket.

A XII–XIV. század forrásanyaga esetleges, eltérő tartalmú adatsoportokat tartalmaz, így alkalmatlan arra, hogy összehasonlításokat tegyünk a városok között.

A XV. századi forrásanyag már részletesebb elemzések elvégzését is lehetővé teszi, így megrajzolható a városok hierarchiája, funkciója.

Nagyvárad továbbfejlesztve a már a XII. században is nyilvánvaló központi szerepkörét, egyike lesz az ország regionális központjainak, sőt egy ideig Buda, valamint Pozsony után az ország harmadik legfontosabb városa lett. 1556-tól fejedelmi *civitas* (város), egyben Erdély legfontosabb végvára és kulcsa. Újabb felzárkózására a XVIII. századtól kezdve került sor, amikor azonban az addig együtt élő részei közigazgatási szempontból különváltak. A barokk újjászületést a XIX. század első felében bekövetkező gazdasági, társadalmi és városépítési előrelépés követte.

A város fejlődésének sajátosságairól elmondhatjuk, hogy Nagyvárad esetében mindkét korai magyar várostípus jellegzetességei megtalálhatók. Jellemző volt rá a püspöki vár és a lábánál húzódó elővárosok, később pedig megjelentek a halmaztelepülésre jellemző vonások. Mint püspöki város (*civitas*) keletkezett, így soha nem volt falu, igaz viszont az is, hogy sohasem kapta meg a szabad királyi városi rangot. (Hasonlóan a városok többségéhez kiváltságait nem egyszerre, hanem fokozatosan szerezte meg).

Nagyvárad tehát egy sajátos várostípust jelenít meg a kiváltáságot püspöki (mező) város típusát. Nem sorolható a mezővárosok közé, mivel az ezekre jellemző jegyek többségét nem találhatjuk meg (széles határú nagy terület, kis népsűrűség, a városmag körüli laza városszerkezet). Ha a korabeli városhálózatban betöltött szerepét, mind sokrétűbbé váló funkcióit és regionális jelentőségét vesszük figyelembe, akkor kitűnik, hogy Nagyvárad egyike volt az ország legfontosabb településeinek. Ha viszont az elavult szemlélet szerint csak a jogi városfogalmat vesszük alapul, akkor nem tekinthető tényleges városnak. A püspöki városok polgárai jobbágyoknak számítottak, emiatt a város polgárságát vasmarokkal szorította az egyházi földesurak kezén levő földek, települések gyűréje. Többek között ez okozta, hogy Várad esetében nem következett be a nagyhatárú mezővárosi fejlődés, és ez magyarítja

Várad későbbi viszonylag kis kiterjedését is. Valamint az is ennek köszönhető, hogy az erős egyházi intézmények sokáig keményen ellenálltak a városi polgárság függetlenségi tendenciáinak.

Nagyváradon – ellentétben a más városokban kudarcba fulladt kezdeti terjeszkedő városegysítő kísérletekkel – itt ezek lényegében sikerrel jártak, és a várost alkotó négy városrész egységet alkotott, egészen a XVIII. században végbement szétválásig. Ilyen értelemben nem helytelen Nagyváradról beszélni a XIII. század végétől egészen a XVII. század végéig. (Sajátos az is, hogy a már egyszer egyesült város a XVIII. században saját kezdeményezésből külön válik, hogy azután felülről jövő intézkedés által 1850-ben újból egyesítsék).

A több virágzási és pusztulási szakaszt megélt régi város azonban az 1660–1692 közötti török uralom következtében lényegében eltűnt, így a modern város pályafutása 1692-től számítható, amikor a török uralom alóli felszabadítás egyben a Habsburg katonai közigazgatás bevezetését is hozta magával.

Az újonnan keletkező Nagyvárad területét az ún. második határjárás alkalmával 1702-ben állapították meg, és a kevésbé megbízható összeírások még 1720-ban is csupán 164 házat és 216 adófizető polgárt jegyeztek fel a városban. Ekkor a lakosság szempontjából az 52., a városiasság szerinti rangsorban pedig 41. az országban.¹

A város jogi helyzetét a váradi káptalannal 1722-ben megkötött egyezség (*accorda*) rendezte, amely által a városlakók jogokhoz és jövedelmi forrásokhoz jutottak, a káptalan pedig visszakapta földesúri jogát.

A XVIII. század során a város újra benépesült, azonban részei Várad-Olaszi (1726-ban), Várad-Velence (1722-ben) és Várad-Váralja (1792-ben) különváltak. A gazdasági élet kezdett felélénkülni, a tradicionális társadalmi szerkezet pedig lassanként módosult. A város a barokk újjáépítés és fejlődés időszakát élte. Ez a periódus még a hagyományos keretek kitöltését jelentette.

A XIX. század első felében Várad figyelemreméltó gazdasági, társadalmi és urbanizációs előrelépést mutatott. A város főbb utcáit kikövezték, az éjjeli világítást bevezették, új művelődési és társasági szervezetek honosodtak meg. Az eltelt évszázad alatt látványosan előretört a városok rangsorában is. Így Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásai alapján 1828-ban, amikor a statisztikák szerint Magyarországon összesen 51 szabad királyi város (*civitas*) és 692 mezőváros (*oppidum*) létezett, Várad már a 19. helyre jött fel.²

A következő két évtizedben, 1848-ig, a város életében további számottevő átalakulás ment végbe. Gazdasági síkon Várad átlépett a protoindusztriális szakaszba, a társadalmi szerkezet pedig lassan igazodott a polgári változásokhoz.

1850-ben a közigazgatási téren addig különálló, de már régóta együtt élő négy város: Várad-Újváros, Várad-Olaszi, Várad-Velence és Várad-Váralja közös adminisztratív keretbe foglalása megnyitotta az utat a századfordulón kibontakozó bámulatosan gyors urbanizáció előtt. A városegysítés momentuma még akkor is jelentős, ha az a gyakorlatban csak később, az 1872-ben kialakult korszerű polgári közigazgatás bevezetése által fejeződött be. A továbbiakban röviden az egyesítés körülményeit, végrehajtását és következményeit vázoljuk.

Az egyesített város: Nagyvárad

Az egyesítés folyamatának közvetlen előzményei 1848-ra vezethetők vissza. A forradalom törvényei megváltoztatták a város közigazgatási életét és napirendre került a választókerületek megállapítása. Folytatva a már 1769-ben megfogalmazott újraegyesítési vágyat, az úgynevezett négy középponti város 1848 áprilisában kérelemmel fordult a népképviselői országgyűléshez, amelyben kinyilvánították, hogy „kérjük magukat előbbeni egységükbe s a megyei hatóságoktól független önállóságukba visszahelyeztetni.”³ Végül is az 1848. évi törvények értelmében a két testvérváros,

Várad-Újváros és Várad-Olaszi közös követválasztási jogot kapott. Várad-Váralja és Várad-Velence akkor még a bihari körzetbe lettek beosztva.

A császári abszolutizmus, talán nem utolsósorban a könnyebb, áttekinthetőbb kormányozhatóság végett, törekedett a centralizációra. Ez és más hasonló törekvések teszik azt, hogy Nagyvárad városa sokat köszönhet azoknak a későbbi fejlődését is megalapozó intézkedéseknek, amelyeket az akkoriban annyira gyűlölt abszolutizmus hozott meg.

A városi jog ebben a korszakban ellentmondásosan alakult. Jellemzője volt a centralizáció, a jogi túlszabályozás és a bürokrácia megnövekedése. Ugyanakkor bekövetkezett a városi adminisztráció viszonylagos modernizációja, a polgári viszonyoknak megfelelő átalakítása. A megyék autonómiáját megszüntették és létrehozták a magyarországi főkormányzóságot, amelyet öt kerületre osztottak. 1850 és 1860 között a városokat megfosztották önkormányzattól, és a megyék területébe⁴ olvasztották őket. Mindössze 9 város: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyvárad, Zágráb, Temesvár és Nagyszében őrizhette meg különállását. Ezek a helytartóság egészének székhelye (Buda), a Magyarország területén megszervezett öt kerület székhelyei (Pest, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyvárad), továbbá Erdélynek (Nagyszében), a Szerb vajdaságnak és Temesi Bánságnak (Temesvár), valamint Horvát-Szlavonországnak (Zágráb) voltak a központjai.

Az új közigazgatási rendszer a nagyváradai császári királyi főbiztosság felállításával vette kezdetét. Ennek élére Józsa Pétert nevezték ki. 1849. november 8-án az alábbi főbiztosi leirattal új polgármestert neveztek ki az egyesített város élére: „Kívántam a városi Elöljárókkal tudatni: hogy a négy központi városok egyesítése iránt Felsőbb Helyre tett előterjesztésem s az így egyesítendő város katonai és kereskedési szempontbeli tekintélyessége nézetéből egy Polgármesternek kinevezése iránt javallatom f. é. november 4-ről 2842. sz. a(latt) helyeseltetvén, egyúttal Polgármesternek

Felsőbb Helyről Bölönyi Menyhért úr nevezetett legyen ki. A város szerkezetére nézve kiadandó rendeletem következtetni fog.”⁵

Tehát az 1769-ben elindított, majd 1848-ban és 1849-ben annyira sürgetett és óhajtott egyesítés ilyen egyszerűen, lényegében egy tollvonással megvalósult.

Rövidesen, 1849. december 1-én Nagyváradon ideiglenes katonai kormányzatot léptettek életbe, a zavaros helyzetre való tekintettel pedig rögtönítélő bíróságot állítottak fel és bevezették a statáriumot. A Habsburg adminisztráció először politikai, majd közigazgatási szempontból is egyesítette Nagyváradot. A katonai parancsnokság 1850 elején helyt adott a polgári önkényuralomnak.

Az újonnan kinevezett polgármester 1850. január 4-i beiktatása alkalmával beszédet mondott az egyesített város esküdtjei előtt, amelyet jegyzőkönyvben örökítettek meg.⁶ Ebben, többek között az alábbi sorokat olvashatjuk: „Polgármester Bölönyi Menyhért úr üdvözlőlvén az egyesített, (de csak politikai adminisztratív irányban, ellenben az egyes városok javai az egyesülésbe nem vonattak bele) központi városokból választott Esküdti közönséget előadva: (...) Ezen központi városok egybeforrasztása eléggé mutatja Uralkodónk kegyességét. Az ő kegyéből lett e város, mint hajdan volt nagy s a századok óta polgárok kebeleibe forrón óhajtott egyesítést általa szentesítették.

Előadván továbbá azt, miként ezen egyesített központi városunknak Ő Felsége kegyes jóváhagyásánál fogva Polgármesterré neveztetvén ki, ezen hivatalt annyival örömelebb foglalá el, mert tudja, hogy azon Polgároknak feje, kiket teljes életébe tisztelni, kiknek jogait mindenkor védeni kötelességének ismerte. Azonban a terhes hivatalát könnyítve érezi akkor, ha a város virágzására s a polgárság boldogságára választott Esküdt tagok összevetett vállakkal, vele együtt működnek.”⁷

1850. január 18-án létrehozták a zsandárság intézményét, amellyel egy időben a városi rendőrséget is megszervezték. Rövidesen megszervezték az adókivető bizottságot is, majd az egyesült várostól 17.000 Ft községi adót követeltek.⁸

A korszerűsítés igényét mutatja az a felhívás, amely 1850 júniusában érkezett a polgármesterhez, és amelyben leírják, hogy „a város minden be- és kijárásánál egy fa vagy kőoszlopra egy táblát – melyen a városnak neve a divatozó nyelveken feljegyezve legyen – felállítani méltóztassék.”⁹

Az egyesült város első polgármestere azonban csak rövid ideig, 1851. június 25-ig maradt meg tisztségében, valószínűleg, mert nem volt elég erélyes és főleg elég lojális. Ekkor báró Geringer Károly helytartósági elnök, akinek nagy szerepe volt az egyesítésben is, Csorba Jánost nevezte ki polgármesternek, az indoklás szerint szorgalma, szakismerete, hűsége és erélyessége miatt.¹⁰

Mielőtt a további eseményeket ismertetnénk, vessünk egy pillantást az egyesült Nagyvárad alkotó részeire. A statisztikai adatok ugyan nem mindig pontosak és gyakran ellentmondásosak, mégis jól érzékeltetik a korabeli helyzetet.

Az egyesített város lakosságát az osztrák hatóságok már 1850. december 5-én összeírták. Ez az összeírás részletesen ismerteti a város nemzetiségi és vallási összetételét.¹¹

Nemzetiség szerint

Városrész	Lakos	Magyar	Román	Német	Zsidó	Szláv	Egyéb
Olaszi	8747	6693	899	214	213	144	584
Újváros	6968	4617	1196	104	361	77	613
Váralja	3471	1325	254	66	1678	31	117
Velence	1835	716	406	24	654	3	32
Téglavető	991 (992)	532	455	4	-	1	-
Hegyalja	526 (554)	473	73	8	-	-	-
Összesen:	22538 (22567)	14356	3289 (3283)	420	2906	256	1311
Százalék:	100	63,7	14,6	1,8	12,9	1,1	5,8

Vallás szerint

Városrész	Össz.	Római kat.	Refor- mátus	Görög kat.	Ortodox	Izr.	Evang.	Egyéb
Olaszi	8747	3973	2902	518	386	213	171	774
Újváros	6968	2126	2462	642	564	361	200	613
Váralja	3471	586	770	128	131	1678	61	117
Velence	1835	236	501	78	329	654	5	32
Téglavető	991	179	347	264	192	-	10	-
Hegyalja	526	57	423	41	32	-	1	-
Összesen:	22538	7157	7405	1671	1634	2906	448	1536
Százalék:	100	31,7	32,8	7,4	7,2	12,9	2	3

Ugyanerre az időszakra Fényes Elek (1851) a következő adatokat közli, amelyeket utóbb Palugyai (1853) is átvett. Az adatok az 1840-es évek végén kialakult helyzetet tükrözik.¹²

Nagyvárad-Újváros – a Körös bal partján fekszik, határa 1800 hold, lakossága földműveléssel, műparral és kereskedelemmel foglalkozik. 12 malom, 3 gubakalló, 3 olajgyár és tűgyár működött ott, 35 kereskedővel és 680 kézművessel rendelkezett.

Várad-Olaszi – a Körös jobb partján terült el, 16 kereskedővel, 255 kézművessel, 1 ecet-, 1 ráma-aranyozó és több apróbb szivar-
gyárral rendelkezett.

Várad-Váralja – csak a vár földjén terült el és 117 kézművessel rendelkezett.

Várad-Velence – a Körös bal partján, a város dél-keleti részén terült el, határa 1850 hold és 45 kézművessel rendelkezett.

A lakosságra vonatkozó összesített adatok

Városrész	Házak száma	Lakosság száma	R. kat.	Ref.	G. kat.	Ort.	Izr.	Evang.
Várad-Újváros	720	6982	2138	2092	1309	1025	118	300
Várad-Olaszi	933	7422	3653	2448	902	1750	120	124

Városrész	Házak száma	Lakosság száma	R. kat.	Ref.	G. kat	Ort.	Izr.	Evang.
Várad-Velence	180	1500	747	120	83	350	200	-
Várad-Váralja	287	3000	928	675	134	213	1000	50
Összesen:	2120	18904	7466	5335	2428	1763	1438	474

A házak, illetve a lakosság számát Lakos Lajos is ismerteti. Az általa közölt adatok szerint 1853-ban Olasziban 981, Újvárosban 720, Váralján 295, Velencén 200, Külvároson 192, Csillagvároson 80 ház volt, tehát Nagyváradon összesen 2468 ház volt. A lakosság számát 19.800-ra teszi.¹³

A nagyobb pontosság kedvéért közlünk néhány adatot az 1869-es hivatalos népszámlálás eredményeiből is, melynek adatai megbízhatóbbak az előző összeírásoknál.¹⁴

Város	Házak száma	Lakos	Rom. kat.	Ref.	Gör. kat.	Orto-dox	Evang.	Unit.	Izraelita	Egyéb
Nagyvárad	2778	28698	9694	8424	2107	1462	516	44	6438	13

Nagyvárad városrészei helyzetének későbbi alakulásáról az 1910-es népszámlálás adataiból is kapunk eligazítást.¹⁵

Anyanyelv szerint

Városrész	Népesség	Magyar	Német	Román	Egyéb
Olaszi	21518	19903	499	947	169
Újváros	17001	15923	359	571	148
Váralja	7315	6734	128	341	112
Velence	6502	5904	66	466	66
Csillagváros	1859	1585	21	243	10
Külváros	3984	3686	16	257	25
Hegy	2855	2792	9	45	9

Városrész	Népesség	Magyar	Német	Román	Egyéb
Összesen: (polgári lakosság)	61034	56527	1098	2870	539
Százalék	100	92,6	1,8	4,7	0,9

Vallás szerint

Városrész	R. kat.	G. kat.	Ref.	Evang.	Ort.	Unit.	Izrael.	Egyéb
Olaszi	9285	1163	7096	592	1068	63	2227	24
Újváros	4110	735	4111	298	679	28	7014	26
Váralja	1138	333	1197	69	404	8	4145	21
Velence	1877	411	2443	117	746	15	818	75
Csillagváros	337	146	627	11	224	1	513	-
Külváros	1073	403	1501	34	652	24	291	6
Hegy	855	88	1072	36	115	8	32	19
Összesen: (polgári lakosság)	18675	3279	18677	1157	3888	147	15040	171
Százalék:	30,6	5,4	30,6	1,9	6,4	0,2	24,6	0,3

Visszatérve az egyesítés utáni helyzetre megállapíthatjuk, hogy Csorba János polgármestersége alatt az ő indítványára 1851-ben összesen nyolc díszpolgárt avatott a város, közülük megemlíthetjük Wattmann József kormányzetszéki tanácsost, aki a Szolnok-Nagyvárad vasút kiépítésének előmozdításában szerzett érdemeket, valamint Geringer Károly Helytartósági főnököt, akinek az egyesítésben játszott szerepén kívül a fő érdeme az volt, hogy az 1851-es nagy árvíz károsultjainak jelentős kormánysegélyt eszközölt ki.¹⁶ Ebben a „hála politikában” a korabeli közvélemény a túlzott lojalitást vélte felfedezni, az utókor már a diplomáciai fogást is méltányolta.

A közigazgatás osztrák mintára való „végleges” megszervezése 1853-ban történt meg. A Nagyvárad székhellyel létrejött helytartó-

sági kerülethez Dél-Bihar, Észak-Bihar, Arad, Békés, Csanád, Szabolcs és Szatmár megyék tartoztak, mintegy 1 500 000 lakossal. 1854 és 1861 között Főtörvényszék is működött Nagyváradon, így lehetőség volt közvetlenül fordulni a kormányhoz. Nagyvárad ezen kívül központja volt még a területi országos finanszírozásnak, adó-, főposta- és középítészeti igazgatóságnak. Széleskörű egyházi, oktatási és egészségügyi funkciói mellett a kezdődő bank és pénzügyi élet központja, 3 gyára, három 3 és 12 malma, valamint 1097 kézművese az ipar megtelepülését és haladását is bizonyítja. Mindezzel a város nem csak Biharország, hanem az egész Alföld egyik kiemelkedő regionális központja volt.¹⁷

A korszerűsödést mutatja az is, hogy a város új státútumot dolgozott ki és új tisztkart alakított ki, amelyben már hivatásos tisztviselők is helyet kaptak. A polgármester Csorba János, tanácsos Bölönyi Menyhért, míg a titkár Takács Áron volt.¹⁸

Mivel hivatalos egyesítési okmány nem létezett, így a városi javak továbbra is külön szerepeltek városrészek szerint. Az 1853-as vagyoni mérleg összességében pozitív volt, és az 1803 óta eltelt mintegy félévszázad alatt enyhe javulás mutatkozott.

Csorba János a város 1851 és 1854 közötti polgármestere igyekezett a város gazdasági és urbanizációs fejlődését is előmozdítani. Ennek első kézzelfogható jelei 1852-ben mutatkoztak, amikor kezdetét vette a város megfelelőbb kivilágítása: a városháza előtt és a főbb helyeken 25 rendszeres lámpát állítottak fel, majd 1853-ban, amikor az utcák tisztítására rendes napszámosokat fogadtak s a szemét kihordására hat ökröt és taligát vásároltak, a világitást megszervezték és a kövezeti vámot bérbe adták.¹⁹ 1854-ben kieszközlik, hogy a vár környékének elkülönített területét szűkebbre vegyék, majd 1856-ban építési engedélyt adnak ki – a város első – Feldman Jakab féle uszodájára.²⁰

Ezekben az években Csorba Jánost követően a polgármesterek: Takács Arnold (1854–1855), Miklósi Ferenc (1855–1857) és Toperczer Ödön (1857–1860) voltak.²¹

1857-ben kérvényt intéztek a várost abban az évben másodjára meglátogató Ferenc Józsefhez, amelyben kérték a katonaság ellátására fordított költségek megtérítését, a kijelölt várterület megszüntetését, valamint hogy a város a „közbirtokosi viszonyokra nézve szabadon egyezkedjék” a káptalannal és püspökséggel.²²

1858. október 2-án a város bizottságot alakított a püspökséggel és a káptalannal a földesúri viszonyok megszüntetéséért folytatott tárgyalások céljából. Ennek tagjai Toperczer Ödön, Nagy József, Mallász József és Hajdú Ferenc voltak. A szerződést 1859. augusztus 24-én kötötték meg. Ennek értelmében a püspökség és a káptalan átengedte az összes regálé jogait (királyi felségjogon élvezett jövedelmek) a város, mint testület tulajdonába, egy megváltási összeg fejében.²³ Ez az 1859-ben megkötött örökváltsági szerződés azonban csak 1882-ben lépett hatályba, amikor a város összesen 667.000 forint megváltási díjat fizetett a káptalannak illetve a püspökségnek, valamint kisebb haszonvételekért a királyi kincstárnak. Ezért megkapta többek között Újvároson a kisebb haszonvételek és épületek kétharmad részét, a vásárvámot, a félhídvám szedés jogát, a Zöldfa szállodát, a Laporta malmot, a Gilányi csapszéket és 400 forintot kitevő évi váltságot; Olasziban a Széchenyi szállodát a kisebb haszonvételekkel, a hegyek szőlődézsma váltságát, a vásártartási jogot, a hídvám másik felét; Váralján a várbeli káptalan épületét a Gradics korcsmával együtt és a várallyai telekváltságot; Velencén a Nap korcsmát, a kisebb haszonélvezetekkel, Szöllőssön a sörfőzdét a hozzá tartozó földekkel együtt.²⁴ Az előbbiekből is kitűnik, hogy a regálé jogok teljes megváltása kiemelkedő mozzanat volt a város életében.

1860 áprilisában, amikor Toperczer Ödön birodalmi tanácsos lett, a polgármesteri teendőkkal ideiglenesen Petrovics András tanácsost bízták meg. Az elnyomás kezdett enyhülni és ennek köszönhetően Mallász József tanácsos javaslatára a régi Orsolya – akkoriban Helytartósági utcát – Széchenyi utcának, az akkori helytartósági épület (mai törvényszék) előtti teret pedig Széchenyi térnek nevezték el.²⁵

Ugyancsak 1860-ban Váralja és Velence végleg egyesült Nagyváráddal, s ezzel lezárult a város újraegyesítésének folyamata.

Az 1860. évi Októberi Diploma visszaállította a régi alkotmányos jogokat. Október 20-án egy rendelettel – 11 év után – visszaállították a magyar nyelv használatát a német nyelv helyett. Decemberben a városnak meg kellett védenie addig megszerzett jogait, mivel gróf Haller Sándor főispán kísérletet tett az új helyzetben arra, hogy a várost a megyének rendelje alá – sikertelenül.²⁶

A provizórium kezdetén a tisztviselők megválasztására 1861. január 21-én került sor. Az új polgármester Lukács György lett. A vele együtt 24 tagú hivatásos tisztviselő testület mellett – a törvény értelmében – megválasztották a 112 tagból álló képviselő testületet is.²⁷ A következő hónapokban a régi hivatalok is elhagyták a várost.

1861. április 4-én a városi közgyűlésen Tar Imre polgármester-helyettes indítványozta, hogy mivel a régi törvénykezési hivatalok mind eltávoztak, a város hatósága kezdje el tevékenységét. Bizottságot alakítottak, amely abból kiindulva, hogy a város az 1848. évi 23. t.c. szerint a szabad királyi városok önálló hatóságai mintájára szervezi meg magát, javaslatokat tett a polgári (telekkönyvi és árvaügyi) és a büntető igazságszolgáltatás megszervezésére.²⁸ A tisztviselőiket 1861. május 4-én választották meg, és augusztus 1-én a város törvénykezése el is kezdődött.²⁹

1861. május 18-án hatályba lépett a város és a káptalan között a vásári vám és helypénzszedési joggal kapcsolatban kötött szerződés. Ennek értelmében a város ezt a jogot a káptalantól 2.500 Ft-ért bérbe vette és elhatározták, hogy a város minden adófizető polgárát felmentik a vásári helypénz fizetése alól.³⁰

A város élén ebben az időszakban Lázár Mihály (1862–1865), Stettner Lajos (1866) és ismét Lukács György (1867–1875) álltak.

Nagyvárad 1860 körül egyike a Partium jelentős központi funkcióval rendelkező településeinek. A városnak (1860-ban) 25 444 lakosa volt, az iparosok száma 968, a kereskedőkké 85. A postakörzetéhez 163 település tartozott és évente négy országos

vásárt rendeztek.³¹ Mindez azt mutatja, hogy a város mind előkelőbb pozíciót foglalt el a terület település-hierarchiájában és ennek egyik legmarkánsabb előmozdítója az 1850-ben végbement város-egyesülés volt. Ez a tendencia tovább folytatódott a későbbiekben is. Így 1865-ig a város vagyoni helyzete konszolidálódott, de ehhez a községi adónak 30%-ra való felemelésére is szükség volt. Összehasonlítva az egyesítés évében (1850) feljegyzett vagyoni, illetve pénzügyi helyzetet az 1865-ben készült kimutatással, kedvező képet kapunk. Nőtt a város aktív vagyona és szaporodtak a bevételei is.³²

Az 1867-es kiegyezés meghozta a város számára az alkotmányos közigazgatást, amely 1918-ig tartott. A városi tisztújítás 1867. május 15-én zajlott, a polgármester Lukács György maradt. Megalakult a 112 tagból álló képviselő testület, amelybe pártkülönbség nélkül a város arra érdemes polgárai kerültek.

1868. január 16-án tartották meg Nagyváradon a zsidóság egyenjogúsításának hivatalos ünnepét, amely fontos volt a város későbbi előrelépése szempontjából.³³

Nagyvárad korszerű polgári közigazgatási rendszere 1872-ben alakult ki. Ennek alapja az 1870. évi XLII. t.c., amelynek 88. paragrafusa szerint Nagyváradot felvették a törvényhatósági jogú városok sorába. A városi közigazgatás szervei a város közgyűlése, a közigazgatási bizottság, a városi tanács, a polgármester, a rendőri hivatal és az árvaszék voltak.

Az 1881. évi népszámlálás után a képviselők számát 124-re emelték, közülük 62-en a legnagyobb adófizetők közül (a virilisták) került ki és 62-öt választottak. A város három választókerületre volt osztva: Nagyvárad-Olaszi 25, Nagyvárad-Újváros 23, Nagyvárad-Váralja és Velence együttesen 14 képviselőt küldött a törvényhatósági bizottságba.³⁴

Az 1886-os XXI. t. c. tovább korszerűsítette a helyi önkormányzatok működését. Ettől az időszaktól kezdve a közigazgatásilag egyesített és korszerűsített város gyors fejlődésnek indult, és ennek eredményeit ma is őrzi a város arculata, lakóinak emlékezete.

Nagyvárad a századfordulón büszkén használta régi címerét és lobogóját a vörös-fehér-kék trikolorot.

Körülbelül 1892-re befejeződött Nagyvárad dualizmuskori fejlődésének első szakasza, amely a korszerűsödés megalapozásának negyedszázadát jelentette. Ezután az 1893 és 1913 közötti két évtized következett, amely a korszerű, polgárosodásban élenjáró város kialakulásához vezetett. Ez a periódus a város életében a prosperitás szakasza volt, amelyet csak rövidebb időre szakítottak meg kisebb válságok. A dualizmus időszakában Magyarországon 25 törvényhatósági jogú város képviselte a vidéki urbanizáció alapját. Beluszky Pál véleménye szerint 1900-ban 245 település minősíthető városnak és ezek fejlettségi szintjük szerint 5 hierarchikus csoportba sorolhatók. Nagyvárad ekkor már a legfelső csoportban, a regionális központok között foglal helyet másik tíz várossal együtt. Ezek Budapest, Pozsony, Zágráb, Kolozsvár, Szeged, Kassa, Debrecen, Temesvár, Pécs és Arad.³⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy Nagyvárad városfejlődésének legdinamikusabb évtizede még ezután következett, akkor már ezt a helyezést is értékesnek tekinthetjük.

*Nagyvárad várostörténeti fejlődésének szakaszai a XX. században*³⁶

Nagyvárad számára az „átkos” XX. század jó csillagállásban kezdődött. A város az 1892 óta eltelt évek alatt és egészen az első világháború kitöréséig többet fejlődött, mint addig két évszázad alatt összesen.

A városok fejlettségi mutatói alapján készült rangsorban,³⁷ 1910-ben Nagyvárad Magyarország negyedik városa. A fővároson, Budapesten kívül az azóta ugyancsak fővárosi rangot kapott Pozsony és Zágráb előzte meg, utána pedig a hasonló értékeket felmutató Temesvár következett.

A XX. század elején tehát Nagyvárad az ország egyik legfejlettebb és legkonszolidáltabb városa volt és a legjobb úton haladt ahhoz, hogy teljes értékű regionális központtá váljon. Ez volt a

„holnap városá”-nak szakasza. E gyors felzárkózási és átalakulási stádiumban találta a közép-európai városok ranglistáján is jegyzett Nagyváradot az első világháború kitörése, amely rövidesen a háborús közigazgatás bevezetését vonta maga után. A látványos fejlődési folyamat megakad, a stagnálás vált meghatározóvá. A világháború után a történelem új szerepet jelölt ki Nagyvárad számára.

1919. április 20-án a román csapatok megérkezésével végbement az első impériumváltás (hatalomváltás), amely a román fennhatóságnak a városra való kiterjesztését jelentette. Ennek hivatalos bejelentése 1919. április 29-én, jogi elismerése pedig 1920. június 4-én (Trianon) történt meg. Nagyvárad Nagyrománia keretébe kerülve határszéli város lett, melynek fejlődése megtorpant. Az 1925-ben elfogadott közigazgatási törvény szerint, mint az ország egyik városi községe, az Oradea (addig Oradea Mare volt a román neve) nevet kapta. Az addigi részleges regionális szerepköre beszűkült, gazdasága lassan fejlődött, fontosabb intézményeit Kolozsvárra esetleg Temesvárra helyezték át. Megmarad fejlett megyeszékhely szinten és ekkor jelennek meg a város arculatában a balkáni várostípusra emlékeztető első jegyek: alacsonyabb urbanizációs szint, falusias szuburbánus telepek stb.

Mindezek ellenére akkor még Nagyvárad hajdani lendületéből futotta arra, hogy lemaradása visszafordítható legyen. Ezt az időszakot a korabeliek „a tegnap városa” szakasznak nevezték el.

Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés értelmében Nagyváradot – mintegy 21 év után – visszacsatolták Magyarországhoz. A második impériumváltás 1940. szeptember 6-án a magyar katonai közigazgatás bevezetésével vette kezdetét. Ez 1940. november 25-ig tartott, majd egészen az 1944. márciusi német megszállásig a magyar közigazgatás érvényesült. A háborús viszonyok és a súlyos politikai események közepette is tapasztalhatók előrelépések az urbanizációban.

Nagyvárad magyar háborús közigazgatása 1944 őszén ért véget. A Vörös Hadsereg a Tudor Vladimirescu román hadosztály segít-

ségével elfoglalta a várost és 1944. november 11-én bevezették a szovjet katonai adminisztrációt. Ez 1945. március 9-ig tart, amikor a város vezetését a helybeli kommunisták vették át.

A harmadik impériumváltás következtében Nagyváradon bevezették a román kommunista közigazgatást, amely 1989. december 22-ig tartott. A sok átalakuláson átment város 1950-ben, az Erdélyben szovjet mintára megszervezett hét tartomány egyikének (Nagyvárad tartomány) lett a központja, amelyet később Crișana (Körösvidék) tartománynak kereszteltek. 1968-ban végbement az új közigazgatási rendezés, amely által az ország területét megyékre osztották, így kialakult a kommunista időkből örökölt mai közigazgatási helyzet. Nagyvárad, mint Bihar megye székhelye a legmagasabb rangú városok (a municípiumok) sorába lett felvéve.

Ebben az időszakban Nagyvárad már nem tudta elkerülni a szocialista fejlesztésből adódó egyensúlyvesztést. Addig a történelemben messze visszanyúló folyamatok menetét nem lehetett teljesen felborítani. A szocialista időszak történelmi léptékkal rövid ideje alatt jellegzetes változások történtek és évtizedekig ható negatív tényezők maradtak hátra. A szocialista városiasítás a kevésbé urbanizált és iparosodás előtti településmintával és a túlhajtott iparosítás általi demográfiai robbanással számolt. A koncepció nyertesei az elmaradott vidékek és a kevésbé urbanizált városok voltak. Nagyvárad esetében, amelynek lakossága 1948 és 1990 között 82 282-ről mintegy 230 000-re növekedett, néhány súlyos következménnyel járó átalakulással találkozunk. Így az erőltetett lakótelep-építés és iparosítás következtében a város etnikai, vallási és társadalmi szerkezete lényegesen átalakult. A rendszer bázisát a vidékről betelepített ipari munkásság adta, a polgári társadalmat proletár társadalommá, a polgárosult várost proletár várossá igyekeztek formálni. Szerencsére Nagyváradon – stratégiai okokból – nem telepítettek kolosszus vállalatokat, de így is az ipar mennyiségi fejlődése messze túlhaladta az urbanizációs haladást.

1990-től kezdődően a helyzet jelentősen megváltozott. Az átalakulási folyamat győztesei egyes nagyvárosok lettek. Nagyvárad esetében az átmenet ellentmondásosan alakult. Az új helyzetben jellemző volt, hogy befejeződött a meggondolatlan és erőltetett lakótelep-építés és iparosítás, amely egy utólagos szuburbanizációt vont maga után. A piac átalakult, a közlekedési súlypontok eltolódtak. Az ipar leépülése (deindusztrializáció), a munkaerőpiac bezáródása és a csekély foglalkoztatási lehetőségek eredményeként a fiatalabb munkaerő és a munkanélküliek egy része elhagyta a várost. Az ország nyugati határvidékei sok szempontból egy új perifériát alkotnak. A határnyitás ugyan élénkítőleg hatott a kereskedelemre és jelentősen bővült a határmenti nemzetközi forgalom is, ennek ellenére a tőkefelhalmozás lehetőségei továbbra is korlátozottak (alacsony a vásárlóerő, kicsi a nyereség). A nyugatabbra jól felismerhető pozitív integrációs hatások még kevésbé érintik a várost.

Nagyvárad tehát nem alakult tipikus szocialista várossá, de az akkori fejlődés jegyei máig meghatározzák az arculatát. Ha Nagyvárad posztszocialista fejlődését és átalakulását vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy egyidejűleg jellemzi az ipar leépülése, a központban történő gyorsabb változások (főleg a harmadik szektor fejlődése) és a társadalmi helyzet szerinti elkülönülés új formái. Míg egyes városrészek fejlődnek, addig úgy tűnik, hogy egyes régi negyedekben a pusztulás már nem tartoztatható fel.

Nagyvárad 2000-ben egyike az ország nagyvárosainak, azonban a fővároson, Bukaresten és a nagyrégiók központjain (Kolozsvár, Iași) kívül már a regionális központok (Temesvár, Brassó, Konstanca, Craiova, Galac) is lényegesen előrébb járnak. Nagyvárad jelenleg az ország városhálózata keretében a második csoportba, a megyeközi jelentőségű központok közé tartozik.

A jövő szempontjából egyértelmű, hogy a városok között újból a száz évvel ezelőtti versenyhelyezethez hasonló várható. Ennek lesznek nyertesei és vesztesei is. Nagyvárad számára a perspektívák csak részben reménykeltők. Az optimista megközelítés a

regionalizmus fejlődésével, a határok nélküli távolsági kereskedelemmel, a pesszimista pedig a közlekedési infrastruktúra elégtelenségével, a kereskedelmi utak délkeletre való áttevődésével és az Európa keleti részén kialakuló új perifériával számol.

Jegyzetek

1. Bácskai Vera–Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984. 259, 264.
2. Uo. 263.
3. Bihar megyei Állami Levéltár, Nagyváradi Polgármesteri Iratok (a továbbiakban BÁL, PI) 141. t., 179. cs.
4. Vagyis a városokat, mint alacsonyabb értékű közigazgatási egységeket a megyéknek rendelték alá.
5. Lakos Lajos: *Nagyváradi múltja és jelenéből*. Nagyváradi, 1904, 201.
6. Uo. 202.
7. Uo. 203.
8. Uo. 204.
9. BÁL, PI 141. t. 214. cs.
10. Lakos L.: i. m. 201.
11. BÁL, PI 141. t. 214. cs. Sajnos az adatok nem pontosak, az általunk helyesbített számokat zárójelbe tettük. Ráadásul Palugyai Imre: *Magyarország történeti földrajza s állami legújabb leírása*. Első rész. Pest, 1853, a 319. oldalon újabb elírásokkal 1852-re vonatkozóan közli az adatokat.
12. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. Pest, 1851. Vö. Palugyai Imre: i. m.-vel is.
13. Lakos L.: i. m. 209.
14. *Magyar Statisztikai Közlemények*. 42. köt. Bp. 1912.
15. Uo.
16. Lakos L.: i. m. 204.
17. Kókai Sándor: *Bihar vármegye vonzásközpontjai a XIX. század közepén*. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 1997.
18. Lakos L.: i. m. 205.
19. Uo. 210, 318.
20. Uo. 211.
21. Uo. 364.
22. Uo. 211–212.
23. Uo. 252–253.
24. Uo. 254.

25. Uo. 215.
26. Uo. 217.
27. Uo. 218–219.
28. Uo. 222.
29. Uo.
30. Uo. 223.
31. Kókai S.: i. m. 1. táblázat.
32. Magyar Országos Levéltár. Belügyminisztériumi Iratok. K-150-V-5-20-465.
33. Lakos L.: i. m. 337.
34. Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában.* Nagyvárad, 1996, 1997, 49.
35. Beluszky Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. *Tér-Idő-Társadalom*, 1990, 92-133.
36. A fejezet adatainak többségének forrása: Fleisz János: *Nagyvárad története évszámokban.* Nagyvárad, 2000.
37. Beluszky P.: i. m. alapján készült saját számítás. A kialakult sorrend megegyezik a városi szerepkörök súlya szerintivel 1900-ban.

Tartalomjegyzék

Előszó	5
<i>Pál Judit</i> Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után	9
<i>Rüsz Fogarasi Enikő</i> Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben	20
<i>Petrovics István</i> A Duna–Tisza–Maros-köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban Történelmi vázlat tényekkel és kérdőjelekkel	43
<i>Vekov Károly</i> Gyulafehérvár központi szerepköre a középkorban és kora újkorban	69
<i>Szegedi Edit</i> A városi történetírás kezdetei Brassóban	98
<i>Sonkoly Gábor</i> „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között	119
<i>Egyed Ákos</i> Kolozsvár nemzetőrségének megszervezése és szerepe 1848-ban	146
<i>Gyáni Gábor</i> A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre	157

<i>Pál Judit</i>	
Modernizáció a Székelyföldön a 19. században	
Az állam és a helyi autonómiák viszonya	178
<i>Ábrahám Barna</i>	
Urbanizáció, urbanitás az erdélyi románoknál	
a dualizmus korában	224
<i>Fleisz János</i>	
Nagyvárad közigazgatási egyesítése (1850)	
és fejlődésének néhány sajátossága a XIX–XX. században . . .	254

MÚLTUNK KÖNYVEK

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- *** Erdély a Históriaban
Összeállította Bárdi Nándor, 402 p. Válogatás a magyarországi História c. folyóirat erdélyi témájú írásaiból.

- Makkai Sándor: Magunk revíziója
134 p. A szerző 1931-ben megjelentetett munkájának új kiadása, Fekete Károly előszavával és Módis László összeállította életmű-bibliográfiával.

- *** Erdélyi csillagok
(második sorozat) 248 p. Az 1942-ben megjelentetett portrétanulmány-gyűjtemény új kiadása, Sas Péter előszavával.

- Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I.
Kovácsna, Hargita és Maros megye, Népszámlálási adatok 1850–1992.
598 p. A szerző a bevezető elemzése után a népszámlálási adatso-rokat településenként közli.

- Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája II.
Szatmár, Szilágy, Bihar megye, Népszámlálási adatok 1850–1992 között. 870 p.

- Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája III.
Arad, Krassó-Szörény és Temes megye, Népszámlálási adatok 1869–1992 között. 654 p.

- I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792.

503 p. A szerző 1946-ban megjelent munkájának új kiadása, Miskolczi Ambrus bevezetőjével és Csatári Dániel életműbibliográfiájával.

- Mikó Imre: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés

208 p. A szerző 1932-ben megjelent munkájának új kiadása, Bárdi Nándor bevezető tanulmányával és életműbibliográfiájával.

- A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románok történetéről

Társszerkesztő: Hermann Gusztáv Mihály. 312 p. A Csík-, Gyergyó-, Kászón-, Udvarhely, Háromszék-i románság betelepedésével és az asszimilációs folyamatokkal foglalkoznak a kötet tanulmányai.

- Források és stratégiák.

A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai. 455 p. A kötet tematikus blokkjai: Kisebbségpolitikai stratégiák, Helytörténetírás mint kisebbségtörténet, A kisebbségtörténet forrásai.

- Ellenpontok

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth Károly Antal, utószó Ara-Kovács Attila, Szócs Géza, 368 p. Az 1982-ben megjelent erdélyi szamizdat kiadvány 9 számának teljes szövege.

- Vincze Gábor: Magyar vagyon román kézen

528 p. dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar-román vagyoni jogi vitáról.

- A középkori székelység

Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. 320 p. A szövegeket válogatta, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket Kordé Zoltán írta.

• Oláh Sándor: Csendes csatatér
Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). 280 p. Az állami beavatkozás társadalmi hatásának vizsgálata egy kisebb székelyföldi régióban.

• Vogel Sándor: Európai kisebbségvédelem – Erdélyi nemzetiségpolitikák. 272 p. Tanulmányok az európai és a magyar kisebbségvédelemről, valamint az erdélyi magyar illetve román nemzeti kisebbségek változó helyzetének áttekintése.

Előkészületben:

- Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV., Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye népszámlálási adatai.
- Balogh Béni: A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.

A sorozat az alábbi könyvesboltokban kapható:

Romániában:

Corvina Könyvesboltok: Csíkszereda, Virág u. 34.; Székelyudvarhely, Szabadság tér 24.; Sepsiszentgyörgy, Csíki u. 1.; Kézdivásárhely, 19-es Udvertér 3.; Kovászna, Szabadság tér 24.

Bibliofil Könyvesbolt: Marosvásárhely, Győzelem tér 32.

Kriterion Klub: Kolozsvár, December 23 u. 1.

Libris Antica: Nagyvárad, Szabadság u. 46.

Magyarországon:

Teleki Könyvesbolt, Budapest VIII. ker. Baross u. 1.

Osiris Könyvesbolt, Budapest V. ker. Veres Pálné u. 4-6.

Írók Boltja, Budapest VI. ker. Andrássy u. 45.

A kötetek megrendelhetők közvetlenül a kiadótól:

Pro-Print Könyvkiadó • 4100 – Csíkszereda, Szabadság tér 7.
Tel./Fax: 0040-66-114257, e-mail: office@proprint.ro

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a csíkszeredai Pro-Print Rt. nyomdájában,
1000 példányban, 17,5 ív terjedelemben.

PRO
PRINT
Rt.